

Een nieuwe visie op de omvang en indeling van de pagus Hasbania (VIe - XIIe eeuw)(II).

door

KAREL VERHELST

4. Het graafschap Maasland en de pagus Liugas

Met het oorspronkelijk dekenaat Visé worden we voor een ingewikkelder probleem gesteld. Dit omvatte immers ook de *pagus* Liugas, die volgens de oorkondelijke gegevens overeenstemde met een gebied dat zich uitstreckte van 's Gravenvoeren in het noorden tot Rouvrex in het zuiden, en van Wandre in het westen tot Theux in het oosten⁷¹.

Opvallend is dat dit gebied hoofdzakelijk, om niet te zeggen uitsluitend uit koninklijke domeinen bestond⁷². Voor een deel van deze domeinen is geweten dat ze oorspronkelijk deel uitmaakten van het eigengoed van de Karolingers (b.v. Herstal en Jupille met Chèvremont)⁷³. Of de andere domeinen eveneens tot de oorspronkelijke bezittingen van de Karolingers hoorden, danwel of ze uit de Merovingische *fiscus* stamden kan uit het schaarse bronnenmateriaal niet afgeleid worden. Vermoedelijk hoorde het grootste deel ervan tot de *fiscus*, vermits het gebied een uitloper vormde van het reusachtige Ardennenwoud, dat in de laat-Romeinse tijd door de keizer aangeslagen was en zo in handen van de Merovingische koning gekomen⁷⁴. Indien de oorsprong van deze domeinen dus waarschijnlijk verschillend is geweest, dan verdween toch dit onderscheid toen Pepijn III in 751 koning van het Frankenrijk werd en zo aan het bezit van zijn eigen domeinen ook dat van de domeinen van de *fiscus* toevoegde⁷⁵. De beide soorten domeinen versmolten hiermee tot een

71. Zie kaart I.

72. J. BRASSINE, *Les paroisses de l'ancien concile de Saint-Remacle*, - *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, 1903, DL. XIV, p. 340; A. BUCHET, *Monographies historiques des communes de l'arrondissement de Verviers*, DL. I: *Cantons de Herve et d'Aubel*, - *Bulletin de la Société Verviétoise d'archéologie et d'histoire*, 1970, DL. 56, *passim*.

73. M. WERNER, *o.c.*, p. 473-474.

74. A. VAN DOORSELAER, *De Romeinen in de Nederlanden*, - *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, DL. I: *Middeleeuwen*, Haarlem, 1981, p. 86.

75. M. WERNER, *o.c.*, p. 466.

complex dat omvangrijk genoeg was om een eigen *pagus*-benaming te dragen, namelijk Liugas, die in 779 voor het eerst opduikt in de oorkonden⁷⁶. De grenzen van deze *pagus* waren van natuurlijke aard. Van west over zuid naar oost werd hij door de Maasvallei, de Amblève en de Hoge Venen omsloten⁷⁷. Het gebied binnen deze grenzen maakt een hoogvlakte uit die op meer dan 180 m. hoogte ligt en overwegend uit stenige leemgronden bestaat. Het moet in de IXe eeuw nog sterk bebost geweest zijn, wat ten zuiden van de Vesper ten andere nu nog steeds het geval is. Het gebied ten noorden hiervan vormt daarentegen een laagvlakte en bezit een bodem van niet-stenige leemgronden. Het moet dan ook reeds van in de Romeinse periode of zelfs vroeger in cultuur gebracht geweest zijn en in de Karolingische tijd geen noemenswaardige bosgebieden meer gekend hebben⁷⁸. De koninklijke domeinen waren hier waarschijnlijk niet zo massief aanwezig als in het zuidelijk gelegen Liugas en er moeten ook domeinen voorgekomen zijn die in handen waren van andere *potentes*⁷⁹. 's Gravenvoeren, dat het meest noordelijk ligt van de domeinen die in de oorkonden vermeld worden als behorende tot de *pagus* Liugas, ligt nu juist op de grens tussen deze twee landschappelijk verschillende gebieden⁸⁰. Vermits de koninklijke domeinen op basis van landschappelijke gegevens georganiseerd waren, mogen we dan ook aannemen dat 's Gravenvoeren wel degelijk ook het meest noordelijk gelegen domein van de *pagus* Liugas was en vlak tegen de noordgrens ervan lag⁸¹. Deze laatste moet dan juist

76. Veelbetekenend is daarbij dat dit complex in 779 nog als *pagellus* of „gouwtje“ aangeduid werd (D.K.D.G., nr. 124, p. 174 van 3 V 779). We verkiezen de schrijfwijze van het verdrag van Meersen, nl. *Liugas*. Over de oorsprong van deze naam durven we ons niet uitspreken. Merken we slechts op dat hij niet met *Lidze* mag verward worden (U. NONN, o.c., p. 100-102). Over het gebruik om grote kroondomeinen met de naam *pagus* aan te duiden: D. P. BLOK, *De Franken, Hun optreden in het licht der historie*, (Fibulareeks, 22), Bussum, 1968, p. 67.

77. In de Maasvallei hoorden de *villae*, Luik en Hermalle-sur-Argenteau tot Hasbania (D.K.D.G., nr. 124, p. 174 van 3 V 779; D. Lo.I., nr. 86, p. 210 van 11 IX 844; *E translationibus et miraculis sancti Germani*, Uitg. G. WAITZ, — *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, Dl. XV, I, Hannover, 1963², p. 8; *Libellus miraculorum s. Dionysii*, Uitg. B. KRUSCH, — *Neues Archiv*, 1893, Dl. 18, P. 601).

78. *Atlas van België*, Brussel, 1950-1972, kaartblad 11^b: *Pedologie*, kaartblad 7: *Morfologie*; *Atlas van Nederland*, 's Gravenhage, 1963-1977, kaartblad IV-9: *Bodemkunde, Limburg*.

79. *Zo moet een belangrijk deel van de rijkzake in de XIe en XIIe eeuw nog als koninklijk bezit betuigde villae* uit het aangeslagen bezit van Gislebertus II en zijn aanhangers stammen (R. ROTHOFF, *Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit, Das Reichsgut in den heutigen Niederlanden, Belgien, Luxemburg und Nordfrankreich*, (*Rheinisches Archiv*, 44), Bonn, 1953, p. 153-154.)

80. D.O.I., nr. 316, p. 430 van 17 I 966: ... *hoc est in pago Liuhgouwi in comitatu Richarii Furon...*

81. H. K. SCHULZE, *Die Grafschaftsverfassung der Karolingerzeit in den Gebieten östlich des Rheins*, (*Schriften zur Verfassungsgeschichte*, Bd. 19), Berlin, 1973, p. 340; D. FLACH, *Untersuchungen zur Verfassung und Verwaltung des Aachener Reichsgutes von der Karolingerzeit bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, (*Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte*, 46), Göttingen, 1976, p. 181.

ten noorden van Moelingen, Mesch, Mheer, Noorbeek, Slenaken, Teuven en Sippenaeken naar Gemmenich en Aken toegelopen hebben, welke twee laatste domeinen niet meer tot de *pagus* Liugas behoord hebben⁸².

Het gebied van de latere *pagus* Liugas hoorde in de VIIe en de eerste helft van de VIIIe eeuw nog zeker tot een andere *pagus*. De domeinen van de *fiscus* waaruit dit gebied hoofdzakelijk bestond waren echter omwille van de feitelijke immuniteit waarvan ze genoten grotendeels aan het gezag van de graaf van deze *pagus* onttrokken. Enkel wat betreft de hogere rechtspraak, of tenminste een deel ervan, waren ze aan de bevoegdheid van deze graaf onderworpen⁸³. Door de kroning van Pepijn III tot koning versmolten deze domeinen met het Karolingische huisgoed, waardoor in de tweede helft van de VIIIe eeuw de *pagus* Liugas ontstond als een uitgestrekt en aaneengesloten complex van koninklijke goederen. Wanneer deze *pagus* zich als bestuurlijke eenheid heeft afgescheiden van de moeder*pagus* waaruit ze ontstaan is, weten we niet. In elk geval moet dit reeds vóór 870 gebeurd zijn vermits we haar in het verdrag van Meerssen opgesomd vinden onder de *comitatus* die Lodewijk de Duitser te beurt vielen⁸⁴. De graaf die het gezag erover toegekend kreeg moet met een soort van oppertoezicht over de domeinen belast geweest zijn, de hogere rechtspraak uitgeoefend hebben, de in leen uitgegeven domeinen bewaakt hebben en de koninklijke leenmannen in de strijd aangevoerd hebben⁸⁵. De eerste graaf die we in de oorkonden vermeld

82. Mesch, Mheer, Noorbeek en Slenaken hoorden tot het domein 's Gravenvoeren (J. KNAEPEN, *Visé, Evolution d'un domaine jusqu'à son acquisition par la cathédrale Saint-Lambert de Liège*, — *Bulletin de la Société royale „Le Vieux-Liège”*, 1963, Dl. 141-142, p. 285-286). Het domein Gemmenich omvatte de parochies Gemmenich, Montzen, Moresnet en Calamine, het domein Aken omvatte de parochies van de stad Aken evenals Seffent, Richterich, Eilendorf, Würselen en Vaals, (D. FLACH, *o.c.*, p. 100, 179).

In een oorkonde van 13 VI 888 bevestigde Arnulf van Karinthië een vroegere schenking van Lotharius II, waarbij het negende deel van de inkomsten van 44 *villae* aan het Mariastift van Aken toegekend werd (D. Arn., nr. 31, p. 45-47 van 13 VI 888). Daar deze 44 *villae* werden opgesomd in een groepering die overeenstemde met de wereldlijke bestuursindeling van dat ogenblik en de *villae* Aken en Gemmenich afgescheiden werden vermeld van een groep van *villae* die tot de *pagus* Liugas behoorden, mogen we besluiten dat Aken en Gemmenich niet tot deze laatste *pagus* behoorden en dat de noordelijke grens van deze *pagus* net ten zuiden van beide *villae* liep (M. VAN REY, *Lütticher Gaue*, p. 113-116, 165-168, die echter Aken en Gemmenich tegen zijn eigen redenering in toewijst aan de „Lüttichgau”).

83. W. METZ, *o.c.*, p. 180-186 lijkt ons de rechten van de graaf over de domeinen van de *fiscus* te zeer in te perken door te stellen dat enkel het bloedsrecht hem toekwam. Met H. K. SCHULZE, *o.c.*, p. 339-340 zouden we zijn bevoegdheid zeker over alle gevallen van de hogere rechtspraak uitgestrekt willen zien.

84. *Capitularia regum Francorum*, Dl. II, p. 19.

85. K. BOSL, *Art. Graf(schaft)*, — H. ROSSLER — G. FRANZ, *Sachwörterbuch zur deutschen Geschichte*, München, 1958, p. 370. Juist het bestaan van Liugas weerlegt de kritiek die W. METZ, *o.c.*, p. 174 geuit heeft tegen het door K. BOSL geponeerde bestaan van een graafschap dat uitsluitend uit koninklijke domeinen bestond.

vinden is Sigahardus, die zeker van 902 tot 920 in functie geweest is. Hij werd waarschijnlijk door Gislebertus II opgevolgd die het graafschap in 939 aan zijn zootje overliet dat evenwel in 944 stierf, zodat het aan Reinier III moet te beurt gevallen zijn. Na diens mislukte opstand en verbanning in 958 werd de in 966 vermelde Richarius met de grafelijke waardigheid bekleed. Net als graaf Werenharius sneuvelde deze in 973 in de strijd tegen Reinier IV en Lambert I⁸⁶. Wat er daarna met het graafschap gebeurd is, weten we niet. Vermoedelijk brokkelde het reeds op het einde van de Xe eeuw af doordat vele domeinen aan geestelijke instellingen werden geschonken of in leen werden gegeven aan andere graven. De in 1040, 1041, 1042, 1059, 1072 en 1098 met de naam Dietbald vernoemde graven, waarschijnlijk vader en zoon, bezaten nog slechts in een deel van het graafschap grafelijke rechten. Van hun nakomelingen is er daarna geen spoor meer te vinden⁸⁷. Uit de brokstukken van het graafschap zouden twee andere graafschappen opstaan, van het hoogmiddeleeuwse type nu. Het graafschap en later hertogdom Limburg ontstond vanuit het koninklijk domein Baelen. Dit laatste was op het einde van de Xe eeuw wederrechtelijk tot eigengoed omgevormd geworden en door erfenis en huwelijk in handen gekomen van de jongste zoon van de graaf van Aarlen, die zich — naar de burcht die hij rond 1064 binnen dit domein heropgericht had — graaf van Limburg ging noemen. Door de verwerving van de voogdij over een aantal koninklijke domeinen en abdijen in de XIe en XIIe eeuw kon hij vervolgens een eigen vorstendom opbouwen⁸⁸. Het graafschap Dalhem kwam tot stand vanuit 's Gravenvoeren, eveneens een koninklijk domein dat omgevormd werd tot een eigengoed waarvan de houder in 1076 te Dalhem een burcht bouwde en dat de naam van graafschap ging dragen toen de graven van Hochstade in de tweede helft van de XIIe eeuw er bezitters van werden. Ook hier speelde de verwerving van de voogdij over een aantal koninklijke en kerkelijke domeinen een rol in de vorming van het vorstendom⁸⁹. De vorming en opgang van deze twee graafschappen zou tot de oplossing van het koninklijk domeinbezit in dit gebied leiden. Hiermee verloor ook het graafschap Liugas elke inhoud en zou haar naam in de vergetelheid raken.

Nu we het graafschap Liugas vereenzelvigd hebben met het zuidelijk gebied van het oorspronkelijk dekenaat Visé, rijst de vraag tot

86. U. NONN, *o.c.*, p. 104.

87. W. SCHOPPMANN, *La formation et le développement territorial du duché de Limbourg du XIe siècle jusqu'en 1288*, — *Bulletin de la Société verviétoise d'archéologie et d'histoire*, 1964, DL, p. 28-29.

88. *ID. o.c.*, p. 30-36.

89. J. CEYSSENS, *Les bans, seigneurs laïques et immunités ecclésiastiques du pays de Dalhem, spécialement au XVe siècle*, Liège, 1929, p. 6-7, 90-125.

welk graafschap het noordelijk gebied van dit dekenaat behoord heeft, m.a.w. uit welke moeder*pagus* de dochter*pagus* en het latere graafschap Liugas ontstaan is.

Volgens ons uitgangspunt moet dit gebied tot de *pagus* Hasbania behoord hebben en meer bepaald tot het graafschap dat met het oorspronkelijk dekenaat Visé moet vereenzelvigd worden. In de historische literatuur heeft men echter tot nu toe steeds voorgehouden dat dit graafschap zich beperkte tot de linkeroever van de maas, en dat het gebied op de rechteroever van deze stroom onder de *pagus* en het graafschap Masau viel. Als bewijs hiervoor haalde men een aantal lokaliseringsen van Maastricht aan :

- *in comitatu Maselant*⁹⁰
- 898 *in pago Hasbaniense iuxta Mosam et in comitatu Maselant*⁹¹
- 898 *in pago Masalant*⁹²
- 919 *in comitatu Maseland*⁹³
- 919 *in comitatu vero Hasbacensi*⁹⁴

Gesterkt door de situering van Kessel bij Neeroeteren in de *pagus* Maasland in 950, aanzag men hierbij de naam Maasland als een andere benaming voor Masau en werd de plaatsbepaling van Maastricht nu eens in de *pagus/comitatus* Hasbania, dan weer eens in de *pagus/comitatus* Maasland verklaard vanuit de ligging van Maastricht op de grens tussen Hasbania en Masau en vanuit de uitzonderingstoestand die de stad ten gevolge van het verdrag van Meerssen in 870 verworven had. Het gebied van het oorspronkelijk dekenaat Visé dat ten noorden van 's Gravenvoeren lag werd zodoende onder de *pagus* en het graafschap Masau thuisgebracht⁹⁵.

Maar dit is een verkeerde interpretatie. De oorkonde van 898 plaatst Maastricht duidelijk in de *pagus* Hasbania en in het *comitatus* Maasland, m.a.w. Maastricht ligt in het graafschap van de *pagus* Hasbania dat Maasland genoemd werd. De oorkonden van 889 en 919 bevestigen dit en situeren Maastricht in het *comitatus* Maasland. De oorkonde van 898 bestempelt Maastricht weliswaar als een *pagus*, maar we weten dat op dat ogenblik de *comitatus* de *pagi* als bestuurseenheden hebben afgelost en dat de naam *pagus* opnieuw gewoon een nederzettingsgebied aanduidde, zodat hij ook kon gebruikt

90. D. Arn., nr. 53, p. 76 van I VIII 889.

91. D. Zwent., nr. 20, p. 55 van 13 V 898.

92. D. Zwent., nr. 21, p. 57 van 13 V 898.

93. *Recueil des actes de Charles III le Simple, roi de France (893-923)*, Uitg. PH. LAUER, (*Chartes et diplômes relatifs à l'histoire de France*), Paris, 1940-1949, nr. 100, p. 230 van 13 VI 919.

94. ID., o.c., nr. 103, p. 245 van 9 VII 919.

95. U. Nonn, o.c., p. 91-92 met verwijzing naar oudere literatuur.

worden om een graafschap aan te duiden⁹⁶. De oorkonde van 919 duidt zelfs uitdrukkelijk aan dat Maasland niet mag verward worden met Masau. Ze zegt immers dat Maastricht „in het graafschap echter van Hasbania” ligt, dat het dus niet in het graafschap Masau maar wel in het tot Hasbania horende graafschap Maasland ligt. Deze laatste oorkonde wijst er tevens op dat er reeds in 919 verwarring moet bestaan hebben tussen Maasland en Masau of Maasgouw. Zo kunnen we verklaren waarom het bij Neeroeteren gelegen Kessel in de *pagus* Maasland gelokaliseerd wordt. In 950 bevonden de *pagus* en het graafschap Masau en het graafschap Maasland zich immers samen in handen van graaf Rodulphus⁹⁷. Een vervloeiing van het naamgebruik lag in deze situatie voor de hand, waardoor Maasland verkeerdelijk voor Masau gebruikt werd en omgekeerd.

We mogen dus gerust besluiten dat het deel van het oorspronkelijk dekenaat Visé dat niet tot de *pagus* en het graafschap Liugas hoorde, onder de *pagus* Hasbania viel en meer bepaald onder het graafschap Maasland. Enkel zo kunnen we ten andere verklaren waarom Maastricht en Aken onder de voor die tijd ongebruikelijke benaming *districtus* in het verdrag van Meersen uitdrukkelijk vermeld werden in het aandeel van Lodewijk de Duitser. Karel de Kale had namelijk reeds de vier graafschappen van de *pagus* Hasbania toegekend gekregen, waarvan het vierde graafschap Maasland — zoals we aangetoond hebben — met het noordelijk deel van het oorspronkelijk dekenaat Visé overeenstemde en zich dus uitstreekte tot aan de Würm⁹⁸. Doch Lodewijk de Duitser wilde gelijkwaardig aanwezig zijn in het het gebied tussen Maas en Würm omdat dit uit zeer talrijke koninklijke domeinen bestond en bovendien het eigenlijke kernland van de Karolingische dynastie uitmaakte. Daarom bekwam hij niet alleen het graafschap Liugas, maar werden hem ook de domeinen Maastricht en Aken toegekend. Daar deze laatsten zo uit het graafschap Maasland geheven werden en langs bijna alle zijden omringd zouden worden door het gebied van Karel de Kale, was hun vermelding als afzonderlijk rechtsgebied noodzakelijk en werden ze in het verdrag van Meersen als *districti* opgesomd onder de gebieden die aan Lodewijk de Duitser toekwamen.

Het graafschap Maasland heeft een gelijkaardige ontwikkeling doorgemaakt als het graafschap Liugas, zij het dat deze ontwikkeling hier reeds vroeger een aanvang moet genomen hebben. De verbrokkeling werd immers al ingeluid door het verdrag van Meersen, dat de

96. Zie dl I van dit artikel, p. 233.

97. D.O.I., nr. 129, p. 210 van 7 × 950: ... *in loco qui dicitur Cassallo (= Neeroeteren), sito in pago Masalant in comitatu Ruodulfi...* Zie ook dl. I van dit artikel, p. 245-246.

98. Zo kunnen we ook verklaren waarom Karel de Kale de abdijs St. Servaas te Maastricht toegekend kreeg (*Capitularia regum Francorum*, Dl. II, p. 19).

koninklijke domeinen Maastricht en Aken uit het graafschap lichte en hen het statuut van *districtus* toekende, hetgeen inhield dat hun houder er de volledige grafelijke rechten over uitoefende zonder verantwoording verschuldigd te zijn tegenover de graaf van het graafschap Maasland⁹⁹. Van vóór 950 zijn er geen namen van bekleeders van het graafschap overgeleverd. In vermeld jaar maakte het graafschap samen met de graafschappen Haspengouw en Masau deel uit van het graafschap Hocht onder het gezag van Rodulphus, broer van Reinier III¹⁰⁰. Na Rodulphus' val in 950 moet het graafschap sterk verbrokkeld en uiteindelijk opgelost zijn door verlening en schenking van de koninklijke domeinen die hier talrijk aanwezig waren zonder nochtans de dichtheid van het graafschap Liugas te benaderen. Wellicht in een poging om de teloorgang van het koninklijk grondbezit tegen te gaan, moet er in de XIe eeuw een reorganisatie van de overblijvende koninklijke domeinen plaats gegrepen hebben. Zo kunnen we verklaren waarom Maastricht in 1174 als afhankelijkheden de afgelegen domeinen Rotem, Wolder, Vroenhoven, Vreren en Veulen telde, en waarom Aken in 1075 als *pagus* wordt vermeld waartoe Valkenburg, Montzen, Gemmenich, Epen en Wijlre behoorden, en in 1143 als *comitatus* waaronder Herve viel¹⁰¹. In beide gevallen zal het administratieve gehelen betroffen hebben die uit wijd verspreide en niet aaneengesloten restanten van koninklijke domeinen bestonden en die onder het gezag van een eigen waardigheidsbekleeder stonden die er de volledige grafelijke rechten over uitoefende. Het graafschap Maasland moet op dat ogenblik reeds volledig opgelost zijn. Uit haar brokstukken zouden de heerlijkheid Valkenburg en het immuniteitsgebied 's Hertogenrade naar voren treden als de belangrijkste heerlijkheden. Daarnaast zouden nog een aantal rijksherlijkheden tot op het einde van het ancien régime blijven getuigen van de eens massale aanwezigheid van de koninklijke domeinen¹⁰².

99. Zie in dit verband U. NONN, *o.c.*, p. 192-193 die enkele voorgaande hypothesen i.v.m. de *districti* bespreekt en weerlegt. Zo bezat Albuinus, die waarschijnlijk te vereenzelvigen is met de in 898 vermelde gelijknamige graaf van de Eifelgouw, tussen 900 en 908 de *fiscus* Maastricht (D. Zwent., nr. 63; D.L.d.K., nr. 57, p. 184).

100. Zie dl. I van dit artikel, p. 245-246.

101. *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*, Uitg. S. BORMANS — E. SCHOOLMEESTERS, (*Commission royale d'histoire*), Brussel, 1893, Dl. I, nr. 56, p. 94: *...burgus Traiecti cum omnibus pertinentiis suis Rothem, Vuleir, Monteigney, Freres, Folon...; Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Köln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Werden*, Uitg. TH. LACOMBLET, Dl. I, 1840, nr. 220 van 29 VII 1075: *... in pago Aquensi quod de prediis Ermentrudis adquisierat Valkenburch, Munzbie, Gemminich, Epeno, Wilere cum omnibus appendiciis suis...* M. S. P. ERNST, *Histoire du Limbourg suivie de celle des comtés de Daelhem et de Fauquemont...*, Dl. VI: *Codex diplomaticus Valkenburgensis, Codex diplomaticus Limburgensis*, Liège, 1847, nr. 47, p. 136 e.v. van 1143: *...predium sue ingenuitatis quod habet in Hervia in comitatu Aquensi...*

102. W. JAPPE ALBERTS, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn ± 800-1288*, (*Maaslandse monografieën*, 28), Assen, 1979, p. 36-37, 82; ID. *Geschiedenis van de beide Limburgen*, Dl. I, Assen, 1972: kaart achteraan.

Nu we aangetoond hebben dat de geschiedenis van de graafschappen die uit de *pagus* Hasbania ontstaan zijn het best kan begrepen worden binnen het kader van de oorspronkelijke dekenaten, mogen we besluiten dat het tweede deel van ons algemeen uitgangspunt, namelijk dat met de dekenaten graafschappen overeenstemmen, ook van toepassing is voor de vijf oorspronkelijke dekenaten van het aartsdiakenschap Hasbania en de vier graafschappen van de *pagus* Hasbania ; weliswaar met dien verstande dat de oorspronkelijke dekenaten St.-Truiden en Andenne moeten samengevoegd worden tot het graafschap Avernas en dat de *pagus* en het graafschap Liugas moet gezien worden als een zich laattijdig onderscheidend geheel van koninklijke domeinen dat samen met het graafschap Maasland het oorspronkelijk dekenaat Visé uitmaakte.

5. Besluit

Bovenstaand onderzoek samenvattend kan de ontwikkeling van de *pagus* Hasbania van de VIe tot de XIIe eeuw als volgt worden voorgesteld :

A. De *pagus* Hasbania in de VIe eeuw : een afzonderlijke bestuurs-eenheid met vage omgrenzing

Reeds vanaf het ogenblik dat de bestuurlijke organisatie van het Frankische rijk in de loop van de VIe eeuw vorm kreeg moet de *pagus* Hasbania een afzonderlijke bestuurlijke eenheid gevormd hebben. Deze omvatte een gebied dat een vruchtbare bodem bezat en reeds in de Romeinse periode grotendeels moet ontgonnen geweest zijn. Op de randen van dit vruchtbare kerngebied overheerste evenwel meestal nog de natuurlijke begroeiing : in het noorden op de zandgronden aan de grens met de *pagus* Texandria, in het zuidoosten op de stenige leemgronden van de hoogvlakte van het plateau van Herve aan de grens met de *pagus* Ardennen, en ook nog in het zuidwesten op de leemgronden met gevlekte of verbrokkelde textuur B horizon en op de niet gedifferentieerde zandlemige of lemige substraatgronden op zand aan de grens met de *pagi* Brabant en Lomme, waar nog tot in de hoge middeleeuwen het Kolenwoud standgehouden heeft. Daar deze nog hoofdzakelijk onontgonnen gebieden zich tussen de *pagus* Hasbania en een andere *pagus* in bevonden, lag hun toebehoren tot één van beide *pagi* nog niet vast. De grenzen van de *pagus* Hasbania waren als gevolg hiervan nog vaag, behalve dan in het zuiden waar de vruchtbare leemgronden van Hasbania overliepen in deze van de *pagi* Condroz en Famenne en waar de grenzen zich reeds in de Romeinse periode duidelijk moeten afgetekend hebben.

Op kerkelijk vlak hoorde de *pagus* Hasbania tot het bisdom Tongeren. Daar de verspreiding van het christendom zich nog maar tot enkele steden en *vici* beperkte, vormde de *pagus* nog geen eigen kerkelijke omschrijving.

B. De pagus Hasbania van de VIIe tot de IXe eeuw: gebiedsuitbreiding en indeling in nauwkeuring afgegrensde graafschappen

Toen van de VIIe tot de IXe eeuw de bevolking overal gestadig toenam en in wisselwerking hiermee een ontginningsbeweging op gang kwam, zou ten gevolge hiervan de *pagus* Hasbania als bestuurlijke omschrijving wijzigingen ondergaan. Waar in een eerste fase de bevolkingstoename nog in het vruchtbare kerngebied van de *pagus* kon opgevangen worden, zou de toegenomen spanning die hieruit voortvloeide tussen het beschikbare cultuurland en de bevolking, in een tweede fase leiden tot een ontginningsbeweging vanuit het van oudsher ontgonnen kerngebied naar de nog onontgonnen grensgebieden toe. De expansiekracht van deze beweging zou hierbij bepalen in welke mate deze gebieden zouden ingepalmd en in het bestuurlijk kader van de *pagus* ingevoegd worden. Zo trok de *pagus* Hasbania het Kolenwoud tot aan de Dijle en de Lasne naar zich toe, breidde hij zich noordelijk van de Demer uit in een gebied dat landschappelijk gezien eerder tot de *pagus* Texandria hoorde, en palmde hij het plateau van Herve in tot aan de Amblève en de Hoge Venen, ofschoon dit gebied om geografische redenen deel had moeten uitmaken van de *pagus* van de Ardennen. De ontginning van deze laatste streek moet op koninklijk initiatief gebeurd zijn, gezien er zich hier een aaneengesloten geheel van koninklijke domeinen gevormd heeft, dat na 751 nog aangevuld werd met de domeinen van het Karolingische erfgoed. Dit had dan weer tot gevolg dat dit gebied zich ging onderscheiden van de *pagus* Hasbania en met de eigen naam van *pagus* Liugas zou aangeduid worden.

In de IXe eeuw bleek het bestuurlijk kader van de *pagus* Hasbania niet meer in staat de sterke bevolkingstoename en de uitbreiding van haar grondgebied op te vangen. Gezien de primitieve bestuursmiddelen van die tijd was een verdere uitbouw van het bestaande bestuurlijk kader naar de diepte toe ondenkbaar en was men genoodzaakt het werkingsterrein van het bestaande kader in te perken en tegelijk voor het vrijgekomen gebied nieuwe bestuurlijke kaders op te richten. Daar de bevolking over de ganse *pagus* tamelijk gelijkmatig moet toegenomen zijn, werd deze op eenzelfde ogenblik in vier ongeveer even grote graafschappen opgedeeld: een westelijk graafschap waarvan de naam onbekend gebleven is, Avernas, Haspengouw en Maasland. Waarschijnlijk moet dit tussen 834

en 837 gebeurd zijn en werd de *pagus* Liugas toen eveneens tot graafschap omgevormd, al kan dit ook later gebeurd zijn¹⁰³.

De kerkelijke indeling volgde met vertraging de wereldlijke. In de VIIIe eeuw was de *pagus* Hasbania ook op kerkelijk vlak een bestuurlijke eenheid gaan vormen, waarover mogelijk een korbisschop aangesteld was¹⁰⁴. In de tweede helft van de IXe eeuw zou de opsplitsing van de wereldlijke omschrijvingen die zich overal voorgedaan had, eveneens zijn weerslag vinden op de kerkelijke structuren. Hasbania, dat nu een aartsdiakenschap werd, werd opgesplitst in de vijf oorspronkelijke dekenaten Leuven, St.-Truiden, Andenne, Tongeren en Visé. Deze oorspronkelijke dekenaten kwamen overeen met de graafschappen: het dekenaat Leuven met het westelijk graafschap, de dekenaten St.-Truiden en Andenne met het graafschap Avernas, het dekenaat Tongeren met het graafschap Haspengouw en het dekenaat Visé met de graafschappen Maasland en Liugas.

C. De pagus Hasbania van de Xe tot de XIIIe eeuw: de verbrokkeling van de graafschappen en het ontstaan van de laat-middeleeuwse vorstendommen

De vijf graafschappen zouden al dan niet verenigd in een omvattend graafschap hun omvang en grenzen weten te bewaren zolang ze gezamenlijk in handen waren van de familie van de Renieren. In 958 kregen ze evenwel elk een afzonderlijke graaf aan het hoofd gesteld en zouden ze hierop onder invloed van erfdeling, huwelijk, oorlog en verlening verbrekken in de tweede helft van de Xe en de XIe eeuw. Dit had dan weer als gevolg dat er naast of in de plaats van de oude graafschappen nieuwe ontstonden. In een eerste fase, nog tijdens de tweede helft van de Xe eeuw, werden er een aantal graafschappen door de koning zelf in het leven geroepen in een poging om een te grote machtsuitbreiding van enkele van zijn grafelijke vazallen tegen te gaan. Als dergelijke graafschappen moeten Leuven en Brunengeruuz gezien worden, evenals onrechtstreeks Moha. In een

103. In 834 vinden we Eggebardus nog vermeld als graaf van de ganse *pagus* (*Vita Hludowici imperatoris*, Uitg. G. H. PERTZ, — *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, Dl. II, p. 637). In 837 vinden we voor het eerst de formule *in pago Hasbaniensi sive Dyostiensi, die erop wijst dat de pagus* reeds in graafschappen ingedeeld was. Het betreft hier een lokaliserings van Assent, dat in het later Avernas genoemde graafschap lag, vlak tegen de grens met het westelijk graafschap. Het graafschap waarin Assent lag moet nog geen vaste naam gehad hebben en daarom werd Assent gesitueerd t.o.v. de grafelijke burcht die er het dichtst bij lag, nl. Diest (*Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, nr. 2, p. 5-6).

104. M. VAN REY, *Divisions politiques*, p. 187.

105. Mogelijk slechts vier: het oorspronkelijk dekenaat Andenne moet zich dan pas in de loop van de volgende eeuwen afgescheiden hebben van St.-Truiden, mogelijk als gevolg van de afsplitsing van het zuidelijk gebied van het graafschap Avernas en de toewijzing van dat gebied aan het graafschap Hoei.

tweede fase, in de loop van de XIe eeuw, vormden zich een aantal graafschappen op basis van domeinen die in handen kwamen van een jongere gravenzoon die er grafelijke rechten over ging uitoefenen, er een burcht bouwde en zijn gezag oplegde over het omliggende. De graafschappen Limburg, Dalhem en in zekere zin Jodoigne kunnen als voorbeeld ingeroepen worden. Tenslotte ontstonden in een derde fase, tijdens de XIe en XIIe eeuw, een aantal graafschappen doordat grafelijke vazallen zich aan het gezag van hun leenheer onttrokken en hun heerlijkheid tot graafschap omvormden. Grez en Aarschot kunnen hier als voorbeeld gelden. Maar voor deze derde fase goed en wel een aanvang had genomen zou dit proces van schaalverkleining in de bestuursindeling tegengegaan worden doordat een aantal vorsten hun heerschappij wisten op te leggen aan hun zwakkere naburen en geleidelijk hun vorstendom zouden uitbreiden. Ze legden hiermee de basis voor de laat-middeleeuwse vorstendommen Brabant, ontstaan op basis van het graafschap Leuven, Loon, ontstaan op basis van het graafschap Haspengouw, Luik, ontstaan op basis van het immunitetsgebied van de Luikse bisschopskerk, en Namen, ontstaan op basis van het graafschap Lomme.

De kerkelijke bestuurlijke indeling volgde de ontwikkeling van schaalverkleining op wereldlijk vlak weer eens met vertraging. In de eerste helft van de XIIe eeuw zou elk van de oorspronkelijke dekenaten opgedeeld worden in twee nieuwe dekenaten: Leuven in Leuven en Jodoigne, St.-Truiden in St.-Truiden en Zoutleeuw, Andenne in Andenne en Hanret, Tongeren in Tongeren en Hozémont en tenslotte Visé in Maastricht en Saint-Remacle. Maar juist door deze vertraging kon ze inpikken op de tegengestelde tendens die zich op wereldlijk vlak begon af te tekenen en kon ze in de herschikking van de aartsdiakensschappen — die noodzakelijkerwijze voortvloeide uit de verdubbeling van de dekenaten — rekening houden met de krachtsverhoudingen tussen de opkomende vorstendommen. Het aartsdiakenschap Hasbania werd verkleind tot de dekenaten St.-Truiden, Tongeren en Maastricht. De dekenaten Leuven, Jodoigne, Zoutleeuw en Hozémont werden toegewezen aan het aartsdiakenschap Brabant, terwijl de dekenaten Hanret en Saint-Remacle naar het aartsdiakenschap Condroz gingen, en tenslotte het dekenaat Andenne naar het aartsdiakenschap Henegouwen.

Met de opkomst van de laat-middeleeuwse vorstendommen kwam een einde aan een schaalverkleiningsproces dat sinds de laat-Romeinse periode een aanvang had genomen. De bestuursomschrijvingen waren opgesplitst geworden tot een schaal die klein genoeg was om met de bestuursmiddelen van die tijd beheerd te worden. Vanaf dan zou er zich, gelijklopend met de verbetering van de bestuurstechnieken, die een gevolg was van de vooruitgang in de geestelijke cultuur (gebruik

van het schrift in de administratie, doorwerken van het Romeins recht), een schaalvergrotingsproces inzetten dat tot op de dag van vandaag doorwerkt.